

JONATHAN EDWARDS ÉS A TÖRTÉNELEM TIPOLOGIKUS SZEMLÉLETE¹

FABINY TIBOR

BEVEZETÉS

Vető Miklós professzort 2007-ben Gerald R. McDermott közös barátunk révén volt alkalmam megismerni a Károli Gáspár Református Egyetemen rendezett első európai, nemzetközi Jonathan Edwards konferencián. Megtiszteltetésnek véltem, hogy a munkám iránti figyelmével ő azonnal jelét adta atyai barátságának. Összekötött kettőnket a 18. századi amerikai teológus-filozófus iránti érdeklődés; természetesen ő már ezen a területen is tekintélyes munkásságot tudott maga mögött. Mindketten fontosnak véltük, hogy Jonathan Edwards (1703–1758) munkássága Európában, s ezen belül magyar nyelvterületen is ismertebbé váljon, hiszen az említett konferencia amerikai szervezőinek is ez volt az elsődleges célja.²

Vető Miklós *Jonathan Edwards gondolkodása* (*La Pensée de Jonathan Edwards*; angolul: *The Thought of Jonathan Edwards*) című nagyszabású monográfiájának³ utolsó fejezetében tárgyalja Jonathan Edwards *The History of the Work of Redemption* (*A megváltás művének története*, 1739) című munkáját. Vető professzor tömör és találó meglátásai inspiráló módon hatottak Edwardsról kialakított képekre. Előadásom részint személyes tisztelgés az idén nyolcvan esztendőes magyar és frankofón filozófus előtt, részint szerény kiegészítő lábjegyzet az ő gondolataihoz.

¹ E tanulmány Vető Miklós Franciaországban élő filozófus, akadémikus 80. születésnapja tiszteletére a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen 2016. szeptemberében rendezett konferencián elhangzott előadás bővített, szerkesztett változata.

² Gerald R. McDERMOTT (szerk.): *Understanding Jonathan Edwards. An Introduction to America's Theologian*, Oxford, Oxford University Press, 2009. FABINY Tibor – TÓTH Sára (szerk.): *Amerika teológusa. Bevezetés Jonathan Edwards (1703-1758) gondolkodásába*. Budapest, Magyarországi Református Egyház Dunamelléki Egyházkerület – Hermeneutikai Kutatóközpont, 2008.

³ Miklós VETŐ: *La Pensée de Jonathan Edwards. Avec une concordance des différentes éditions de ses Oeuvres. Nouvelle édition remaniée*, L'Harmattan, Paris, 2007. 463–463. Miklos VETŐ: *The Thought of Jonathan Edwards*, transl. Philip CHOINIÈRE-SHIELDS, Montréal, Québec. This English-language edition for North America was edited and compiled by Wilson H. Kinnach, Senior Editor, and by Kenneth P. Minkema, Executive Editor and Director of the *Works of Jonathan Edwards* and Jonathan Edwards Center at Yale University, 338–340. Ezúton mondok köszönetet a szerzőnek, hogy francia nyelvű könyvének készülő angol fordítását a megjelenés előtt rendelkezésemre bocsátotta.

Akár filozófusnak, akár teológusnak véljük Jonathan Edwardsot – valójában egyszerre volt mindkettő –, leginkább egy olyan igazi 18. századi polihisztor, aki sokoldalú zsenialitását egyértelműen Isten ügyének, s a földi egyháza építésének szentelte.

A következőkben Edwards történelemszemléletéről fogunk szólni, amely nélkülözhetetlen része az életművének.

Először arra a kérdésre keressük a választ, hogy Jonathan Edwards miért nem csupán „Amerika teológusa”⁴ (ez Robert Jenson kifejezése), hanem egyenesen „Amerika Szent Ágostona” (1). Ezek után részletesen bemutatjuk és elemezzük *The History of the Work of Redemption* című munkáját (2). Végezetül a szakirodalomban eddig érdekes módon nem tárgyalt párhuzamra, Milton *Elveszett paradicsom*ának Edwardséhoz hasonló tipologikus történelemszemléletére és szerkezetére hívjuk fel a figyelmet (3).

„AMERIKA SZENT ÁGOSTONA”

A Jeruzsálemi Egyetemen tanító Avihu Zakai a *Jonathan Edwards's Philosophy of History* című 2003-as monográfiájában megjegyzi, hogy Edwards *The History of the Work of Redemption* című művét kézenfekvő lenne az első egyháztörténetíró, Eusebius (c260–c340) nagy alkotásához hasonlítani, ám szerinte a történelmi hátterek ismerete alapján sokkal inkább Szent Ágoston *De Civitate Dei* című opuszával állítható párhuzamba.

Eusebius – mondja – azért nem alkalmas a párhuzamra, mert ő közvetlenül a konstantinuszi fordulat után az egyház triumfalista történetét írta meg. Vele ellentétben Szent Ágostonnak a manicheusokkal, a donatistákkal és a pelágiánusokkal szemben kellett védelembe vennie a kereszténységet, akárcsak a 18. században Edwardsnak a deisták, a szociániánusok, az ariánusok, a kvékerek és az arminiánusok ellenében. Mindketten a keresztény világ peremén éltek: Ágoston Észak-Afrikában, Edwards Új-Angliában. Mindketten a keresztény hit védelmében, apologetikus céllal írták a művüket egy olyan közegben, amely egyre ellenségesebbnek mutatkozott a tiszta keresztény tanítással szemben.

Ágostontól viszont különbözött is Edwards, mert míg a hyppói püspök az egyháztörténetét a *civitas diaboli* és a *civitas dei* „küzdelmében” látta, addig Edwards a történelemben a keresztény „ébredések mozgalmában” fedezte fel a Szentlélek folyamatos munkáját. A történelem és a megváltás Edwards számára egybeforr:

⁴ Robert JENSON: *America's Theologian. A Recommendation of Jonathan Edwards*, New York, Oxford University Press, 1988.

nincs történelem megváltás és nincs megváltás történelem nélkül.⁵ Amíg Szent Ágoston szembeállította a *gratia*-t a *natura*-val, addig Edwards szemében a természet is Isten kegyelmének a jele.

Edwards történelemfelfogása különbözik például a reformáció angol egyház-történetészeitől (John Foxe és követői), akik az „igaz” (többnyire a Rómával szembenálló) egyház üldözésében, a mártírok történetében látták az egyház történetét.

Végezetül különbözik az új-angliai puritán történetíróktól is, akik Amerikával azonosították a Bibliában megjövendölt „pusztai egyház” beteljesedését, elég ha Cotton Mather *Magnalia Christi Americana* (1703) című művére gondolunk.⁶

Az ébredést Edwards nem lokálisan, hanem globálisan látta: többször is utal például a németországi pietista ébredési mozgalom (Francke) példáira. Edwards a földi uralkodókat sohasem tekintette „isteninek” mint John Foxe, aki I. Erzsébetet „godly Queen”-nek, John Milton, aki Cromwellt „God’s Englishman”-nek, vagy Cotton Mather, aki John Winthropot „Nehemias Americanus”-nak nevezte. Az emberek, a földi uralkodók dicsőítése helyett Edwards egyedül a Szentlélek munkáját kereste és csodálta.⁷

Újabb frontot jelentett Edwardsnak a felvilágosodás, majd a deizmus jelentkezése: e korszellem történetírói (Pierre Bayle, Samuel Pufendorf, Lord Bolingbroke, Gilbert Burnet) mindent kizárólag az emberi értelem és a racionális kutatás szempontjából vizsgáltak: nemcsak de-krisztianizáltak, hanem a *historia humana* iránti kizárólagos érdeklődésükkel „de-divinizáltak”, azaz megfosztották a történelem értelmét minden misztériumtól és transzcendens vonatkozástól. Jonathan Edwards olvasta és értette a felvilágosodás racionalista filozófusait és történetíróit, de úgy vélte, ők végső soron szubvertálni akarják Krisztus evangéliumát.⁸

Ebben a harci helyzetben született Edwards sajátos történelemteológiája vagy történelemfilozófiája. Amint látni fogjuk, a mű mégsem polémia, hanem a szerző a Biblia alapján pozitíve fejt ki gondolatait.

⁵ Avihu ZAKAI: *Jonathan Edwards’s Philosophy of History*, Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2003. 19. és 245. „Whereas Augustine had detached redemption from history, believing God’s redemptive activity was indifferent to the course of history, Edwards made history inextricable from redemption.”

⁶ ZAKAI: i. m. 163.

⁷ ZAKAI: i. m. 251.

⁸ „Letter to the Trustees of the College of New Jersey”. In: WJE 16, 727: „I cannot with any patience see maintained (to the utter subverting of the gospel of Christ) which so high a hand, and so long continued a triumph, with so little control, when it appears so evident to me, that there is no truly foundation for any of his glorying and insult.”

THE HISTORY OF THE WORK OF REDEMPTION BEMUTATÁSA ÉS ELEMZÉSE

Elemzésünk tárgya az a harminc tematikus prédikációsorozat, amelyet az akkor harminchat éves Edwards mondott el northamptoni gyülekezetében 1739 márciusa és augusztusa között, körülbelül hét hét leforgása alatt, öt évvel azután, hogy northamptoni gyülekezetében lezajlott a „kis ébredés”. Erről a váratlan gyülekezeti ébredésről tudósított a *Faithful Narrative* című könyvében, amely a fiatal amerikai lelkész nevét hamarosan ismertté tette szerte Európában is.

A könyv (a prédikációsorozat) történetének ismertetését retrospektíven azzal a levéllel kell kezdenünk, amelyet Edwards 1757-ben a Princetoni Egyetem (College of New Jersey) igazgatótanácsának írt, amikor megindokolta, hogy miért habozik elvállalni az egyetem elnöki tisztét.

Egy nagy művet forgatok elmémben és szívemben (amelyet már hosszú ideje *A megváltás műve történetének* nevezek): ezt egy egészen új módszerrel a történetírás formájában megírt hittudományi műnek szánom. E történetírás mindhárom világra tekint: mennyre, földre és pokolra; bemutatja az összefüggő, egymásra következő eseményeket és változásokat mindegyikben, amennyire azt az Írások megvilágítják...”⁹

Edwards mindezt majdnem két évtizeddel a 30 részes prédikációsorozat elmondása után írja. Egy hasonló című történelemfilozófiai művet szeretett volna megírni, amelynek alapja, feltételezésünk szerint, az 1739-ben elmondott prédikációsorozat lett volna. Edwards 1758 márciusában bekövetkezett hirtelen halála azonban megakadályozta a nagy terv („great design”) megvalósulását.

Megmaradt számunkra egy eredeti kézirat, amelyet J. F. Wilson, a kritikai kiadás szerkesztője „Redemption Discourse”-nak nevez.¹⁰ A munkát *The History of the Work of Redemption* címen majdnem két évtizeddel Edwards halála után Jonathan Edwards Jr. gondozásában 1774-ben a skóciai Edinburghban John Erskine jelentette meg, ám ez a kiadás az eredeti kézírathoz képest erőteljesen szerkesztett.¹¹

A „work of redemption” – a „megváltás műve” – fogalmát Edwards húsz éves korában alkotta meg.¹² Az 1731-es („God Glorified in the Work of Redemption”) című prédikációjában a „redemption” kifejezést még csak az egyéni „megterés”

⁹ WJE 16, 717–728. Magyarul: Harry S. SOUT: „Jonathan Edwards, az ébredés igehirdetője”. Ford. Miklósné Székács Judit. In: FABINY – TÓTH (szerk.): i. m. 31–32.

¹⁰ WJE 9, 3–28.

¹¹ J. F. WILSON, „Editor’s Introduction”. In: WJE 9, 21

¹² ZAKAI: i. m. 13. Miscellany no. 38. (c1723), 221

– „conversion” – értelmében használja, s egyelőre még nem történeti összefüggésben.¹³

A *The History of the Work of Redemption* című sorozatát 1739 márciusától augusztusáig tartotta: mind a harminc prédikációnak ugyanaz az egy igevers a textusa: „Mert mint a ruhát, moly emészti meg őket, és mint a gyapjat, féreg eszi meg őket, és igazságom örökre megmarad, és szabadításom nemzedékről nemzedékre” (Ézs 51,8 – Károli rev.). Az igevers valóban szembeállítja a múlandóságot, az emberi változást az isteni állandósággal, az igazsággal, amely örökre megmarad: „Ez a vers az egyház elpusztíthatatlanságának bizonyítéka” – írja Edwards az ún. *Blank Bible*-ben.¹⁴

Edwards minden prédikációban az említett igevers után ugyanazt az egy tézist ismétli meg, amit ő „doktrinának” nevez: „A megváltás műve Isten műve, amelyet az ember bukásától kezdve egészen a világ végéig folyamatosan végez”.¹⁵

Vető Miklós jogosan jegyezte meg, hogy Edwards szövegében „nem a Biblia eseményeit mint nyers tényeit csodáljuk, hanem azt a narratívát, amely az eseményekből konstruálódik. Az elbeszélésnek megfeleltethető törvényszerűség és racionalitás enged következtetni a ki nem mondott, hiányzó eseményekre. Az egész megragadása segíti a hiányzó pillanatokhoz való hozzáférést, noha a totalitás távolról sem a részek összessége, hanem egy sajátos minőség, az egészet és a részeket összekapcsoló dialektikus kapocs.”¹⁶

Michael J. McClymond és Gerald R. Dermott a *The Theology of Jonathan Edwards* (2011) című munkájukban úgy fogalmaznak, hogy Edwards e sorozatban a hagyományos teológiai doktrína tartalmát narratív és történeti műfajra fordította, s a történelem és doktrína között a „kulturális elemzés” segítségével vert hidat.¹⁷

¹³ ZAKAI: i. m. 199.

¹⁴ WJE 24, 687. „This verse is a proof of the indestructibility of the Church”.

¹⁵ „The Work of Redemption is a work that God carries on from the fall of man to the end of the world’, Pl. WJE 9, 127.

¹⁶ “The ‘raw’ story itself — its set of events — is not what we admire, but rather the narrative constructed from them; and it’s the law and rationality proper to each narrative that allow us to track its unspoken events, i.e. its missing moments. Grasping the totality of the narrative allows us to access its individual missing moments, although this totality is not a sum of events but rather a quality that is the nerve, spring and medium underlying the dialectic of the relations between the whole and its parts.” VETŐ: *Thought*, i. m. 338–339, franciául: *La Pensée*, i. m. 463.

¹⁷ “Edwards intended to translate the content of dogmatic theology into historical or narrative form... Edwards intended to bridge history and doctrine through a pioneering effort in cultural analysis.” In Michael J. McCLYMOND – Gerald R. DERMOTT: *The Theology of Jonathan Edwards*, Oxford, Oxford University Press, 2011. 185–186.

Edwards küldetésének véli, hogy az isteni mű szépségével megismertesse, s egyúttal vigasztalja és gyönyörködtesse az elbukott emberiséget.¹⁸ Ez a nagy mű a Szentháromság nagy szövetségéből indul ki, és oda tér vissza. A korábbi jegyzeteiből¹⁹ szó szerint átvész egy részt s idézi az első prédikációban, amikor definiálja, mit is ért a „megváltás művéen”:

Amit én a tézisemben a megváltás művének nevezek, az *egy mű, egy terv*. Különböző korok és művek tartoznak ide, de mindezek ugyanannak az alakzatnak a különböző részei. Ez az *egy terv*, amire Krisztus minden tiszte irányul, s amelyben a Szentháromság mindegyik személye összefog, s az ide tartó különböző korok úgy egyesülnek, amint egy gépezet kerekei, amelyek egy célt szolgálnak, s egy hatást eredményeznek.²⁰

A megváltás történetének mozgatórugója, ami a „kerekek nagy forradalmát” jelenti, az a Szentlélek (sokszor váratlan) kiáradásának, azaz az ébredéseknek a története.²¹

¹⁸ Az első prédikáció így kezdődik: „The drift of this chapter is to comfort the church under the sufferings and persecutions of her enemies. And the argument of consolation insisted upon is the constancy and perpetuity of God’s mercy and faithfulness towards her, which shall be manifest in the continuance of its fruits of that mercy and faithfulness in continuing the work salvation for her, protecting her against the assaults of her enemies, and carrying her safely through all the changes of the world and finally crowning her with victory and deliverance.” Ez a mondat némi hasonlóságot mutat John Bale-nek a *Jelenések könyvéről* 1545-ben írt első angol nyelvű kommentárjának, a *The Image of Both Churches* kezdőmondatával: „Herein is the true christian church, which is the meek spouse of the Lamb without spot, in her right-fashioned colours described. So is the proud church of hypocrites, the rose-coloured whore, the paramour of antichrist, and the sinful synagogue of Satan, in her just proportion depainted, to the merciful forewarning of the Lord’s elect. And that is the cause why I have here entitled this book *The Image of Both Churches*... He that knoweth not this book, knoweth not what the true church is whereof he is a member. For herein is the estate thereof from Christ’s ascension to the end of the world under pleasant figures and elegant tropes decided, and nowhere else thoroughly but here, the times always respected.” A különbség, hogy Bale csak Krisztus mennybemenetelétől a világ végéig rajzolja meg a történéseket a *Jelenések könyve* alapján, míg Edward a bűnesettől kezdve a végítéletig. Bale könyvének a közelmúltban megjelent kritikai kiadásáról lásd: KASSAI Gyöngyi: „Parafraíz és exegézis. Minthon, Grethen E. (szerk.): *John Bale’s Image of Both Churches*. Springer, Dordrecht, 2013.” In *CreDO* XII (2016/3-4.), 96-97.

¹⁹ Miscellany no. 547, Idézi Zakai: i. m. 241.

²⁰ WJE 9, 118. „This is what I call the Work of Redemption in the doctrine, for ’tis all but one work, one design. The various dispensations and works that belong to it are but the several parts of one scheme. ’Tis but one design that is done to which all the offices of Christ do directly tend, and in which all the persons of the Trinity do conspire and all the various dispensations that belong to it are united, as several wheels in one machine, to answer one end and produce one effect.”

²¹ ZAKAI: i. m. 255.

A megváltás történetét Edwards három nagy részre – „propositions” – osztja: 1. az ember bukásától Krisztus inkarnációjáig (1–13. prédikáció); 2. Krisztus inkarnációjától a feltámadásig (14–17. prédikáció); 3. Krisztus feltámadásától a világ végéig (18–30. prédikáció).²²

FIGURÁLIS VAGY TIPOLOGIKUS SZEMLÉLET

A *megváltás története* hatalmas panorámájának benső koherenciáját a figurális bibliaértelmezés, vagy más néven a tipológiai látásmód adja meg.²³ Egy korábbi tanulmányomban²⁴ Edwards tipológiai írásai alapján²⁵ Edwards sajátosan újszerű, poétikai tipológiai szemléletére kerestem példákat, amelyek az „isten dolgokat” a természet egy-egy jelenségéhez (pl. naplemente = Krisztus halála; napfelkelte = Krisztus feltámadása; a selyemhernyó = Krisztus halála és feltámadása stb.) hasonlította.

A *megváltás története* azonban a tipológia hagyományosabb, történelmi szemléletére épül, amelyet Erich Auerbach eképpen határozott meg:

A figurális értelmezés oly módon teremt összefüggést két történés vagy két személy között, hogy az egyik nemcsak önmagát jelenti, hanem a másikat is, a másik viszont magába zárja vagy kitölti az egyiket [...]; mint valóságos folyamat vagy alak mindkettő része az időnek, mindkettő benne van a történelmi élet áramában, és csak összefüggésük megértése a spirituális vagy szellemi aktus. Azonban ez a spirituális megértés konkrét – múlt, jelen vagy eljövendő – eseményekre vonatkozik [...], hiszen az ígélet is, a beteljesedés is, valódi történelmi események, amelyek vagy megtörténtek, vagy meg fognak történni.²⁶

²² WJE 9, 127. Összefoglaló részletes táblázat a kritikai kiadásban: WJW 9, 531–542.

²³ John F. Wilson, a kritikai kiadás szerkesztője rendszeresen a „figural interpretation and biblical typology” fordulatot alkalmazza, számunkra elfogadhatatlan módon: a kettő (lásd akár Auerbach, akár Frye definícióját) végeredményben egy és ugyanaz.

²⁴ FABINY Tibor: „Edwards és a bibliai tipológia”. In FABINY – TÓTH (szerk.): i. m. 116–133. Angolul: Tibor FABINY: „Edwards and Biblical Typology”. In McDERMOTT (szerk.): i. m. 91–108.

²⁵ Az írások kritikai kiadása: *Typological Writings*, edited by Wallace E. ANDERSON and Mason I. LOWANCE with David WATTERS, WJE 11, New Haven and London, Yale University Press, 1993.

²⁶ Erich AUERBACH: *Figura*, trans. Ralph MANHEIM. In *Scenes from Drama of European Literature* (Theory and History of Literature, 9.), Minneapolis, University of Minnesota Press, 1984. 53. A szakaszt Tóth Sára nyomán majdnem szó szerint a *Mimézis* magyar kiadásából idézem: Erich AUERBACH: *Figura*, ford. Bernáth Gyöngyvér. In FABINY Tibor (vál. és szerk.): *A hermeneutika elmélete* (Ikonológia és műértelmezés, 3.), Szeged, JATEPress, 1998. 17–58, 73.

AZ ELSŐ ÜDVKORSZAK

Edwards az első nagy üdvtörténeti korszakot hat alkorszakra – „dispenzációra” – osztja: 1. a bűnbeeséstől a vízözönig (2–3. prédikáció); 2. a vízözöntől Ábrahámig (3. prédikáció); 3. Ábrahámától Mózesig (4–5. prédikáció); 4. Mózesától Dávidig (5–6. prédikáció); 5. Dávidtól a babiloni fogságig (7–9. prédikáció); 6. a babiloni fogságtól Krisztus eljöveteleig (10–13) prédikáció). Edwards (Luthert tudatosan vagy tudatlanul követve) állítja, hogy az egyház mint Isten népe már az Ószövetségben is ott volt, és Krisztus is jelen volt közöttük.²⁷ A megváltás az ősevangéliummal kezdődik, amikor 1Móz 3,15-ben elhangzik: „*És ellenségeskedést szerzek közötted és az asszony között, a te magod és az ő magva között: az neked fejedre tapos, te pedig annak sarkát mardosod.*” (Károli rev.) Az áldozatot Isten azért rendelte el, hogy típusként az is Krisztusra mutasson előre, s Ábel így azonnal az áldozathozó áldozat, azaz Krisztus előképe.²⁸ Az, hogy Isten a bűnbeesett emberpárnak bőrruhát készített, szintén az Atya áldozatának az előképe, hiszen a bőrruha elkészítéséhez le kellett ölni egy állatot.²⁹ Az áldozat tehát a megváltásra mutat előre, s ezáltal az emberek tudatába kívánta vésni Isten, hogy a bűnért áldozatot kell hozni.³⁰ Az Istenhez hűséges ember előképe Énoch.³¹ A vízözönben megmenekülő hívő Noé pedig a keresztség előképe, ami arra utal, hogy Krisztus vére által megmenekülünk.³² Ábrahám utódai Isten választott egyházának a legerőteljesebb prefigurációja.³³ Edwards Mózes és az égő csipkebokor történetének minden részletében a megváltás nagy misztériumát látja. A pusztai vándorlás is, mint Pál 1Kor 10-ben utal is rá, szintén előkép volt.³⁴ Józsué, akinek a neve ugyanazt jelenti, mint Jézusé, ugyancsak előkép volt: ő, a szabadító vezette a választott népet az ígéret földjére.³⁵

Dávid mint király volt a Krisztus legjelentősebb típusa.³⁶ Az ő látomása (2Krón 3,1) alapján építette Salamon a templomot, amely Edwards szerint éppen azon a

²⁷ WJE 9,128.

²⁸ WJE 9,135.

²⁹ WJE 9, 136.

³⁰ WJE 9, 137: „For the sacrifice of the Old Testament was the main of all of the Old testament type of Christ and his redemption, and it tended to establish in the minds of God’s visible in order to the deity’s being atoned for sin.”

³¹ WJE 9, 144.

³² WJE 9, 151.

³³ WJE 9, 174-175.

³⁴ WJE 9, 184.

³⁵ WJE 9, 192.

³⁶ WJE 9,204.

helyen volt, ahol Ábrahám kész volt feláldozni Izsákot.³⁷ Dávid és Salamon uralkodása az egyház dicsőséges időszakára utal.³⁸

Amikor Isten népének lanyhult a hite, a próféták által ébredést támasztott. Egy-egy próféta, mint Illés vagy Ézsaiás hitre ébreszti a népet, ám a visszaesés ismét hamar bekövetkezik. A babiloni fogság után újra felépítik a templomot, de Krisztus megjelenése előtt ismét eltorzul a hit.

Edwards a tizenharmadik prédikációban érkezik el oda, hogy kimondja: „az egész Bibliának Krisztus és a megváltás a nagy témája”.³⁹ Az egész Ó- és Újtestamentumban ott van Krisztus, csak éppen különböző mértékben: az Ószövetségben mintegy fátyol alatt, az Újszövetségben pedig nyíltan.⁴⁰

A MÁSODIK ÜDVKORSZAK

A második üdvkorszakot, Krisztus inkarnációját viszonylag rövid terjedelemben, mindössze négy prédikációban (14–17.) mutatja be Edwards.

A Krisztusban történő váltságra Edwards a leggyakrabban a „purchase” szót használja, ami megvásárlást, visszavásárlást jelent. Krisztus testté létele, megaláztatása és felmagasztaltatása között történt a mi váltságunk. „Semmi sem történt Krisztus testtétele előtt, és semmi sem történt az ő feltámadása után, ami az emberiség megváltását illeti.”⁴¹ Krisztusnak emberi, szolgálai formát kellett felvennie és emberként, nem angyalként kellett engedelmeskednie és szenvednie. Edwards így fogalmaz: „Isten úgy látta jónak, hogy az ember bukásának és pusztulásának a *színpada* legyen az ő megváltásának a *színpada* is (kiemelések tőlem, F. T.).”⁴²

Emberi módon kellett szűztől megszületnie az idők teljességében (Gal 4,4). Születhetett volna Krisztus Mózes előtt, az özönvíz idején, de akkor még nem vált az emberiség oly hitehagyottá, mint születése idején. Edwards szerint nagy dolog

³⁷ WJE 9,225.

³⁸ WJE 9, 227.

³⁹ WJE 9, 289: „Christ and his redemption are the great subject of the Bible”.

⁴⁰ WJE 9, 290: „The whole book, both Old Testament and the New, is filled up with the gospel, only with this difference, that the Old Testament contains the gospel under a veil, but the New contains it unveiled, so that we may see the glory of the Lord with ‘open face’”.

⁴¹ WJE 9, 295: “[N]othing was done before Christ’s incarnation, so nothing was done after his resurrection to purchase the redemption of men. It was a great thing of God to make the creature, but not so great as for the Creator himself to become a creature.”

⁴² WJE 9, 297. „God saw need that the same world that was the stage of man’s fall and ruin should also be the stage of his redemption”

volt a teremtés is, de a megtestesülés ennél is nagyobb. „Nagy dolog, hogy teremtményt hozott létre, de még nagyobb az, hogy maga a Teremtő vált teremtménnyé.”⁴³

Krisztus megváltói tettének két szempontját emeli ki Edwards: a kiengesztelést (*satisfaction*) és az érdemet (*merit*).⁴⁴ A kiengesztelés (Edwards a *satisfaction* és a *propitiation* szavakat egyszerre használja) nemcsak a gonosz elszenvéde, hanem a teljes testi-lelki elhagyatottság önkéntes, engedelmességből való vállalása.⁴⁵

Krisztus egész életében: a magánéletben ugyanúgy, mint a közösség előtti fellépésében Istennek való engedelmisségét juttatta kifejezésre. Mint Főpap önmagát áldozta fel, s ezzel minden korábbi szolgálat, áldozat vagy papság okafogyottá vált, mert Krisztus azok beteljesítőjévé, azaz antitípusává lett.⁴⁶

A tizenhatodik prédikáció drámai leírása Krisztus megaláztatásának, megkínzásának, szenvedésének és halálának, amellyel tökéletes váltságot hozott. Ugyanezt fogalmazza meg a magyarul is megjelent „The Excellency of Christ” című prédikációjában.⁴⁷

A HARMADIK ÜDVKORSZAK

A megváltás műve történetének harmadik része a tizennyolcadik prédikációtól tart a harmincadikig. A kritikai kiadás szerkesztője, John F. Wilson szerint az első két korszakot tekintve Edwards szemlélete teljes összhangban van a keresztény hagyománnyal, ám azáltal, hogy a millenarizmust közvetlenül a végső hitehagyást megelőzően a Földön képzei el, eltér az ortodox hagyománytól.⁴⁸ Ennek oka azzal magyarázható, hogy amíg a 16. századi svájci reformátorok (Béza, Bullinger) az Ószövetség tipológikus beteljesedését legfeljebb Krisztusban látták, addig a 17. századi protestáns exegéták (pl. Samuel Mather)⁴⁹ azt már saját korukra, illetve az

⁴³ WJE 9, 299. „The creation of the world was very great thing, but not so great a thing as the incarnation of Christ.”

⁴⁴ WJE 9, 304. „[I]t pays our debt and so it satisfies by its intrinsic value and agreement between the Father and the Son; it procures a title for us to happiness and so it merits. The satisfaction of Christ is to free us from misery, and the merit of Christ is to purchase happiness for us.”

⁴⁵ WJE 9, 305. „The satisfaction or propitiation of Christ consists either of suffering evil, or, his being subject to abasement...But not only proper suffering, but all abasement and depression of the state or circumstance of mankind below its primitiv honor and dignity...”

⁴⁶ WJE 9, 318. „Herein he was the antitype of all that had been done, by all the priests, and in all their sacrifices and offerings, from the beginning of the world.”

⁴⁷ WJE 9, 319–331. Jonathan EDWARDS: *Az Oroszlán és a Bárány. Krisztus szépsége*, (Hermeneutikai Füzetek 34.), Budapest, Hermeneutikai Kutatóközpont, 2012.

⁴⁸ J. F. WILSON, „The Editor’s Introduction”, WJE 9, 43.

⁴⁹ Vö. Mason I. LOWANCE, Jr., *The Language of Canaan. Metaphor and Symbol in New England from the Puritans to the Transcendentalists*, Cambridge, Harvard University Press 1980.

eljövendő korszakokra is vonatkoztatták. A deisták a világi történettudományos szemlélet alapján tagadták a kereszténységnek és a zsidóságnak a szerves összetartozását. A konzervatív keresztények pedig azt a „szuperszesszionista” nézetet képviselték, miszerint Isten „lecserélte” Izraelt a kereszténységgel, s Krisztus második eljövetele, majd az ezer éves birodalom megvalósulása a közeljövőben várható (ez a premillenarizmus).

Edwards szemben állt mind a deistákkal, mind a konzervatív premillenaristákkal. Ő ugyanis a kereszténységnek a zsidóság történetével való szerves folyamatoságát hangsúlyozta, bibliai alapokon azt is jogosnak tartotta, hogy a választott nép a szülőföldjére visszakerüljön,⁵⁰ aminek kezdetét ő pontosan nem határozta meg, de Moses Lowman (1660–1752) apokaliptikus számításait követve azt 2000 körülre, a 20. század végére várta.⁵¹ Ezzel kezdődne a millenium, s Krisztus második eljövetele, a végítélet majd ennek végén, az ég és a föld ujjíteremtésével következik be.⁵²

⁵⁰ Gerald R. McDERMOTT (ed): *The New Christian Zionism. Fresh Perspectives on Israel and the Land*, Downergrove Illinois, IVP Academic, 2016. 62–65.

⁵¹ Jonathan EDWARDS: *Apocalyptic Writings*, Stephen J. Stein (ed), WJE 5, New Haven and London, 1977. 14. 57. Lásd továbbá: http://www.sermonindex.net/modules/newbb/viewtopic.php?topic_id=26875&forum=35;https://contrast2.wordpress.com/2011/01/21/jonathan-edwards-on-the-nation-of-israel-as-a-type-of-the-church/; A régebbi munkák közül ld. Mason I. LOWANCE, JR.: *The Language of Canaan. Metaphor and Symbol in New England from the Puritans to the Transcendentalists*, Cambridge, Harvard University Press 1980. 160–161; Gerald R. McDERMOTT: *One Holy and Happy Society. The Public Theology of Jonathan Edwards*, University Park Pennsylvania, Pennsylvania University Press, 1992. 50–60.

⁵² WILSON: WJE 9, 42–43. A kérdéstről részletesebben ld. Gerald R. McDERMOTT: „That Glorious Work of God and the Beautiful Society. The Premillennial Age and the Millennium”. In: *One Holy and Happy Society. The Public Theology of Jonathan Edwards*, University Park Pennsylvania, Pennsylvania University Press, 1992. 37–92. Szemben Wilson és McDermott megállapításaival Zakai szerint Edwards a millenárius korszakról inkább spirituális értelemben beszélt. Zakai ezzel részint megkülönbözteti Edwardsot az Amerika isteni küldetését hirdető puritánoktól (Winthrop, Mather), másrészt Edwards egyik feljegyzésére utal, miszerint Krisztusnak nagyobb dicsőség a mennyben lenni mint a földön: „It is a greater privilege to the church on earth to have Christ, her head and Redeemer, in heaven at the right hand of God, than for him to be in this lower world: for Christ in heaven is in his glorious throne. For him to come down to this earth to dwell here, would be a second humiliation, a descending from a higher glory to a lower. Christ’s exaltation and ascension to heaven is spoken of as cause of exceeding joy to his church. It was an instanting him in his throne in his people’s name. ’Tis a glorious privilege to the church to have their Mediator in heaven, in the holy of holies, at the right hand of God; it tends to strengthen their faith, and greatly to encourage and comfort them. No saint that considers things aright will desire that he should leave heaven. Christ signified to his disciples that, if they saw thing aright, they would rejoice when he said he was going away. Christ reigning on earth by his Spirit is more glorious and happy for his church than his human presence would be...” Misc 827 (WJE 18, 537.), cf. ZAKAI: i. m. 269.

Addig azonban még „zajlik” az egyház földi története. Edwards 1Kor 10,11-t idézi („a kikhez az időknek vége érkezett”), hogy az evangélium korszakával („gospel dispensation”) minden korábbi előkészület, típus betöltődött.⁵³ Az apostolok szolgálatával elindul az evangélium diadalmas útja, persze hamarosan üldözések is támadnak, ám Konstantinusz uralkodása hamarosan fordulatot hoz.⁵⁴ Nem sokkal ezután az ariánusok, a pelagiánusok megjelenésével eretnekségek támadtak.⁵⁵ A huszonhetedik prédikációban Edwards azt a folyamatot vázolta fel, ahogy a kereszténységet az iszlám, a világi hatalommal való szövetség kettős antikrisztusa támadta meg. 1Thessz 2,3-at idézi a „bűn emberéről”, 1János 2,18-at az antikrisztusról és természetesen a Jelenések könyvét; ez az az időszak, amikor a keresztény egyház maga is az ördög szolgálatába áll, az egyház angyalai bukott angyalokká, azaz ördögökké válnak, amikor is a babonáság következtében bálványimádás lesz úrrá és az igazak üldözése kezdődik.⁵⁶

A huszonnegyedik fejezet arról szól, hogy a Sátán miképpen férközött be a reformáció egyházaiba a rajongók, a szociniánusok, a kvékerek, s legújabban az arminiánusok, majd a deisták tévtanító eretnekségével.⁵⁷ Ám az evangélium az amerikai kontinensre eljutott, ahol a pogány indiánok meglepő hajlandóságot mutattak az evangélium iránt.⁵⁸ Ugyanakkor Európában, köztük Magyarországon⁵⁹ is, drasztikusan visszaszorult a protestáns kereszténység.

A huszonötödik prédikációban kimondja: „Az igaz keresztények mindig is szenvedtek és az igaz keresztény egyház szenvedő egyház”.⁶⁰ „Minden keresztény a mártíromság lelkét hordozza”.⁶¹ Mindennek ellenére az egyház végül győzelmet arat (huszonhatodik prédikáció) a Sátán felett. Az idők végezetén – olvassuk a huszonnyolcadik prédikációban – az igazak hitehagyása ugyanolyan szörnyű bukás lesz, mint az angyaloké.⁶²

⁵³ WJE 9, 350.

⁵⁴ WJE 9, 389.

⁵⁵ WJE 9, 405.

⁵⁶ WJE 9, 411. „This is a contrivance of the devil to turn the ministry of the Christian church into a ministry of the devil, and to turn these angels of the church into fallen angels and so into devils; and in the tyranny and supersition and idolatry and percesition that he sets up, to make an image of ancient paganism, and more to restore that was lost in Constantine’s time.”

⁵⁷ WJE 9, 431.

⁵⁸ WJE 9, 434.

⁵⁹ WJE 9, 437. „And so Hungary was a mostly Protestant country, but the Protestants there have been greatly reduced in a great measure subdued by the persecution.”

⁶⁰ WJE 9, 453. „the spirit of true Christian is, suffering [spirit]...the spirit of the true church is a suffering spirit.”

⁶¹ WJE 9, 454. „Every true Christian has the spirit of martyr”.

⁶² WJE 9, 490.

Krisztus dicsőséges visszajövetelekor minden térd meghajlik és a Bárány megnyegzőjével kiteljesedik a megváltás művének története. A huszonkilencedik igehirdetésben hangzik el a kulcsmondat, hogy „Isten azért teremtette a világot, hogy társat és országot adjon a Fiának. Krisztus királyságának felállításával és a lelki házasság megkötésével ez a teremtés elmúlik.”⁶³

Az utolsó, harmincadik prédikációban Edwards megérkezik Krisztushoz, az alfához és az ómegához (Jel 21,6), Vető Miklós szavaival ez Isten emanációja és remanációja.⁶⁴

Krisztus, a Mihály arkangyal legyőzte az ördögöt.⁶⁵ Ezért az egyház feladata, hogy állandóan ünnepelje Isten irgalmát és egyháza, a népe iránti hűségét. Krisztus egyháza ezért lehet „egy boldog társadalom. Krisztus mindent értünk tett és hordozott az ember bukásától a világ végzetéig.”⁶⁶

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a három korszakban, stádiumban – edwards-i kifejezéssel – „színpadon” játszódó üdvtörténetnek voltak olyan motívumai, amelyek már az *Images and Shadows*-ban is felbukkantak, *A megváltás művének történetében* viszont egyre gyakrabban, szinte kumulatív módon fordultak elő, s ezért leginkább a prédikációsorozat végén lesznek igazán feltűnővé. Edwards szerint a történelem szerteágazó folyói végül az óceánba torkollnak. A beteljesedés pedig olyan, mint egy kikötő, melyben végül a történelem viharaiban hanykolódó egyház hajója révbe ér.⁶⁷

Joseph F. Wilson is hangsúlyozza, hogy *A megváltás művének története* nem elsődlegesen történelmi, hanem teológiai értekezés.⁶⁸ Edwards a felvilágosodás történetfilozófusaival (David Hume, Lord Bolingbroke, William Warburton) szemben, akik csak az emberi természet példáinak megismerésére használták a történelmet, tudatosan kiállt a történelem teocentrikus nézőpontja mellett. Vallotta,

⁶³ WJE 9, 513. „God created the world to provide a spouse and kingdom for his Son. And the setting up the kingdom of Christ, and the spiritual marriage of he spouse to him, is what the whole creation labors and travails in pain to bring to pass.” Ugyanezt a gondolatot már egy 1727-es feljegyzésében is megtaláljuk: “God created the world for his Son, that he might prepare a spouse or a bride for him to bestow his love upon.” *Miscellany* no 271. Idézi ZAKAI: i. m. 195.

⁶⁴ VETŐ: *Thought*, i. m. 85.

⁶⁵ WJE 9, 523. „Christ our Michael overcame him”.

⁶⁶ WJE 9, 526. „Hence we learn how happy a society the church of Christ is: for all this great work is for them. Christ undertook it for heir sakes, and for their sakes he carries it on from the fall of man to the end of the world.”

⁶⁷ WJE 9, 508. „[W]e have followed the church of Go din all the great changes, all her tossings to and fro that [she] is subject to in all the storms and tempests through the many ages of the world, till at lenth we have seen an end to all these storms. We have seen [her] enter the harbor and landed in the highest heavens in complete and everlasting glory...”

⁶⁸ John F. WILSON, *WJE*, 2, 31–32.

hogy a teológia isteni szemüvegén keresztül kell látnunk a történelmet, és nem az emberi érdeklődés perspektívájából kell kutatnunk a teológiát. A korszellem pedig éppen az ellenkezőjét diktálta: a „keresztény teológiai történelem-teológia transzcendentális univerzalizmusát kiszorította az emberi univerzalizmus,”⁶⁹ a „*corpus mysticum Christi*-t pedig a *corpus mysticum humanitatis*.”⁷⁰

Mindez azzal a következménnyel járt, amit Hans Frei A *The Decline of Biblical Narrative* (A bibliai elbeszélés elhalványodása) című nagyszabású könyvében oly találóan megfogalmazott: a bibliai narrativa elvált a tárgyától, s a szövegek jelentését kizárólag ez utóbbinak kezdték tulajdonítani, a bibliaértelmezést csak a világi történelem és a természettudományos gondolkodás szempontjainak megfelelően kezdték értelmezni, szemben a korábbi gyakorlattal, amikor a világi diszciplínák módszertanait is a Biblia szellemében alakították ki. „Nem túlzás azt állítani – írja Frei –, hogy a teológia minden ágában egy hatalmas fordulat történt: az interpretáció immár azt a célt szolgálja, hogy a bibliai történetet egy másik világ történetébe illessze, a korábbi gyakorlat helyett, amelyik a külvilágot vonta volna bele a bibliai történetbe.”⁷¹

A MEGLEPŐ MILTONI PÁRHUZAM

Edwards munkája előtt mintegy hét évtizeddel jelent meg Milton *Elveszett Paradicsoma* (1667 és 1674), amelynek nemcsak szerkezete, hanem részben témája is a tipológiára alapozott üdvtörténeti szemlélet.⁷²

Az *Elveszett paradicsom* 11. könyvében a Fiú közbenjárásának köszönhetően a paradicsomból száműzött Ádámmal az Atya elküldi Mihály arkangyalt (ahogyan a bűnbeesés előtt Rafaelt küldte el), aki felviszi Ádámot a paradicsom legmagasabb hegyére, ahol egy sor jövőre vonatkozó látomást vonul fel előtte. Mihály az *angelus*

⁶⁹ ZAKAI, i. m. 228

⁷⁰ Voegelint idézi Zakai, i. m. 228.

⁷¹ „It is no exaggeration to say that all across the theological spectrum the great reversal had taken place; interpretation was matter of fitting the biblical story into another world with another story rather than incorporating that into the biblical story.” HANS FREI: *The Eclipse of Biblical Narrative*, New Haven and London, Yale University Press, 1974. 130. Idézi Zakai, i. m. 229. Magyar kiadás ld. 89. jz; angol kiadás ld. 82. jz.

⁷² FABINY TIBOR: *The Shadows of the Future. Michael's Typological Vision of History in Paradise Lost Books 11–12*. In: SZITÁR Katalin – MOLNÁR Angelika – KOVÁCS GÁBOR, SELMECZI János – S. HORVÁTH Géza (szerk.), *Esemény és költészet. Az irodalomértés kortárs horizontjai a magyar és a nemzetközi tudományosságban. Tanulmányok Kovács Árpád hetvenedik születésnapjára*, Veszprém, Pannon Egyetem, Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, 2014, 452–465. Magyar nyelven: *Az eljövendő árnyékai. A figurális – tipológiai olvasás*, Budapest, L'Harmattan – Károli Gáspár Református Egyetem, 2016. 189–206.

interpretes, az értelmező angyal szerepét tölti be, aki Ádámot a látás vagy az értés művészetére tanítja.

Az első látomásban egy „verítékező arató” és egy „szelidebb” pásztor ajánlja fel áldozatát, de az előzőé nem fogadtatik el. Káin és Ábel után Mihály a bűn rettenetes következményeit mutatja meg Ádámnak: a halált, a háborút. Ám a romlott lények milliói között időről időre megjelenik „az egyetlen igaz ember”. Ilyen volt Énók (1Móz 5,24), „az Úrral járhat (...) haláltól mentve” (11,703–705).⁷³

A következő látomásban „kicsapongások, ünnep, buja házasságtörés” (11,711–712)⁷⁴ képe tárul fel, amit Isten nem tűrhet, ezért elhatározza, hogy özönvíz által pusztítja el az emberiséget. Ám egy „tisztas férfi” (11,715)⁷⁵ van köztük is, aki hiába „hirdetvén nekik / a megtérést, bűnbánatot” (11,719–720),⁷⁶ egy bárka építésébe fogott. Noé ez az „egy ember”, akinek nevét – akár Énókét – Mihály meg sem említi (1Móz 6–9). A mennyei tanító megerősíti, hogy ha csak „egy igaz embert” is talál, Isten „az embert nem irtja ki” (11,887),⁷⁷ és hogy „eszükbe jusson a szövetsége” (11,898).⁷⁸

A 12. könyvben Mihály még nyilvánvalóbbá teszi, hogy van egy „másod kas” (12,7), akiket „második rajból szülötteknek” (12,13)⁷⁹ is nevez. Ők „az Istent félik” (12,16), mivel „a múlt ítélet szörny- emléke szivükben élt” (12,14–15),⁸⁰ ezért ők és leszármazottaik boldogan élnek (12,17–24), amíg újra nem támad egy ember, aki „törtető dölyf-szívű... / érdemtelen uralmat követel / testvéreim” (12,24–27).⁸¹ Az ő neve Nimród, aki „hatalmas vadász volt az Úr előtt” (1Móz 10,9). Ő a birodalomépítő zsarnok képe, becsvágya, dölyfe, lázadása, csapatával való menetelése a sátán vagy az emberi történelem apokaliptikus antikrisztusának emberi antitípusává teszik.⁸² Építményét, Bábelt „Zavar” néven is hívták (12,62).⁸³ Ádám mélyen elszörnyed a zsarnokság e példájától, és Mihály megerősíti, hogy „az igaz szabadság veszett, mely / mindég a józan ésszel párosul / ikerként” (12,83–85).⁸⁴

⁷³ “exempt from death” (11,709).

⁷⁴ “luxury and riot, feast and dance / marrying or prostituting” (11,715).

⁷⁵ “a reverend sire” (11,719).

⁷⁶ “to them preached / conversion and repentance ... but all in vain” (11,23–24, 26).

⁷⁷ Will “not blot out mankind” (11,891).

⁷⁸ “calls to mind his covenant” (11,898).

⁷⁹ “man from a second stock” (12,7); “second source of men” (12,13).

⁸⁰ “the dread of judgement past remains / Fresh in thirminde, fearing the Deitie” (12,14–15).

⁸¹ “one shall rise / of proud ambitious heart, who not content / with fair equality, fraternal state, / will arrogate dominion undeserved / Over his brethren” (12,24–28).

⁸² Alastair FOWLER (ed.): *Milton: Paradise Lost*, Second ed., London, New York, Longman, 1997. 647.

⁸³ “Confusion” (12,62).

⁸⁴ “true liberty / is lost, which always with right reason dwells / twinned” (12,82–84).

Az újabb választott Ábrahám, akire Isten kiárasztja áldását, és így „a nemzetek / megáldatnak magvában” (12,124–125).⁸⁵ Mihály elmagyarázza, hogy „E mag a nagy / Szabadító lesz, ki eltapodja a / kigyó fejét” (12,147–149).⁸⁶ Emlékezteti Ádámot, hogy Ábrahám a „második rajhoz” tartozik, vagyis mint hívő ember Krisztus típusa (12,127).

Ábrahám leszármazottai viszont egyiptomi rabszolgaságba kerülnek. Őket azonban Isten két férfi, Mózes és fivére által vezeti ki a fogságból.

Mózes is típus vagy figura, ám nem mint szabadító, hanem mint közvetítő. Amikor Izrael bálványimádó népe aranyborjút állított, és ezzel megsértette Istent, Mózes felajánlotta, hogy elégtételt ad, és így szólt az Úrhoz: „Mégis, bocsásd meg vétküket! Mert ha nem, akkor törölj ki engem könyvedből, amelyet írtál!” (2Móz 32,32). Vö. „Atyám, bocsásd meg nekik, mert nem tudják, mit cselekszenek.” (Lk 23,34)

Ha a figurát „árnyképnek” mondjuk, nem azt állítjuk, hogy az „csak” árnykép, hiszen az árnykép történelmi valósága nem szűnik meg azzal, hogy „többletjelentést” is hordoz a keresztény történelem retrospektív lencséin keresztül nézve.

Mihály hisz abban, hogy „oly homályos árny-engesztelés ritus”⁸⁷ ráveheti a szemlélőt, hogy higgyen, és levonja a következtetést: „drágább vért kell fizetni emberért, gazért igazat” (12,297–301).⁸⁸

Itt lép színre a *crux interpretum* – az alapvető, némileg talányos szakasz, amely Milton tipológiai argumentumának lényegét foglalja össze.

Tökéletlen a törvény így, csak arra
való, hogy megtarthasson az Idők
betöltésben jobb szövetségre; megedzve
árnylétből Igazságra, tompa húsból
szellemmé; a kemény törvény-Igából
irgalma szabad vételére; szolgál-
félszből fiúira; törvény művéből
a hit művére. Ezért bármint szerette
Mózes az Úr – törvény szolgája lévén –,
nem ő viszi a népet Kánaánba,
de Jósua, kit Jézusnak hív a
pogány, Annak tisztét-nevét viselve,
ki megtöri az ellenfél-kigyót, s a

⁸⁵ “in his seed / all nation shall be blest” (12,126–127).

⁸⁶ “by that seed / is meant thy deliverer, who shall bruise / the serpent’s head” (12,148–150).

⁸⁷ “the shadowy expiations weak” (12,291).

⁸⁸ “they conclude / some blood more precious must be paid for man, / just for unjust” (12,292–294).

Világ-vadonban oly soká bolyongó
 embert hazavezérli az örök
 Éden-nyughelyre. (12,308–323)⁸⁹

Mózes már nem léphetett be Kánaánba; ez immár Józsué küldetése, akinek neve etimológiailag ugyanazt jelenti, mint Jézusé: „Isten megszabadít”. Jean Danielou *From Shadows to Reality* (eredeti francia kiadás: *Sacramentum futuri*) című, még mindig klasszikusnak számító művének⁹⁰ utolsó részét „Józsué körének” szenteli. Danielou érvelése szerint a Józsué-tipológia nem olyan gyakori, mint Izsák vagy Mózes tipológiája. Azt állítja, hogy Mózes első könyvének egyik fő témája a fölaldozás, vagyis az, amint a fiatalabb személy átveszi az idősebb helyét (lásd Gal 4). Amint Jákob átveszi az elsőszülött Ézsau helyét, Efraim Manasséét, hasonlóképpen lép Józsué is Mózes helyébe, mikor Mózes nem mehet be a „nyugalomba”.

Miután elfoglalták az ígért földjét, az izraeliták hamarosan gyarapodtak és királyságot állítottak Dávid alatt, kinek magvából a Messiás származik majd a prófécia szerint.

Dávid „kegyes szívű”⁹¹ uralkodását a „jó s rossz királyok”, majd a babiloni fogság időszaka követi, ám hetven év után a zsidók visszatérhetnek hazájukba, és újjáépíthetik templomukat. Hamarosan azonban a papságon belül konfliktusok keletkeznek: „harcukkal a templomot / magát befertezik”,⁹² és Dávid helyett egy „idegen” (Heródes) lesz király.

Ám ebben az időben születik meg szűztől a Messiás. Hallván, hogy az ősi prófécia az asszonyi magról végül beteljesedik, Ádám örvendezik. Mikor Ádám izgatottan várja a harcot a kígyó és az asszony magva között, Mihály azzal hűti le lelkesedését, hogy ez nem lesz látványos csata, a Fiú az emberen *belül* fogja lerombolni a sátán műveit. Azáltal fogja ezt véghez vinni, hogy „betölti engedelmesen / Isten törvényét” (12,407–408),⁹³ és „szófogadása / hit által önekik számíttatik be”

⁸⁹ John MILTON: *Elveszett paradicsom*. Ford. Jánosy István, Magyar Helikon, 1969. 325. Angolul: “So law appears imperfect, and but giv’n / With purpose to resign them in full time / Up to a better cov’nant, disciplin’d / From shadowy types to truth, from flesh to spirit, / From imposition of strict laws, to free / Acceptance of large grace, from servile fear / To filial, works of law to works of faith. / And therefore shall not Moses, though of God / Highly beloved, being but the minister / Of law, his people into Canaan lead; / But Joshua whom the Gentiles Jesus call, / His name and office bearing, who shall quell / The adversarie serpent, and bring back / Through the worlds wilderness long wanderd man / Safe to eternal Paradise of rest.” (12,300–314).

⁹⁰ Jean DANIELOU: *From Shadow to Reality. Studies in the Biblical Typology of the Fathers*, Westminster, The Newman Press, 1960.

⁹¹ „for piety renowned” (12,321)

⁹² “their strife pollution brings / upon the temple itself” (12,356–357)

⁹³ By “obedience to the law of God” (12,397).

(12,420–421).⁹⁴ „Ezért gyűlölt lesz” (12,423)⁹⁵ és „keresztre szegzi / en-nemzete! Ölik, mert életet / adott” (12,426–428).⁹⁶

Miltont néha azzal bírálják, hogy Krisztus kereszt általi győzelmének nem tulajdonít olyan nagy jelentőséget, mint a pusztai kísértésnek való ellenállásának. Ha azonban gondosabban olvassuk Mihály „katekizmusát” (12,397–482) Krisztus jelentőségéről mint „elégítélről” (12,432, „satisfaction”) és „váltságról” (12,438, „ransom payed”), megcáfolhatjuk ezt a gyakori érvet. Ebben a 85 sorban teológiailag ortodox szemléletet kapunk Krisztus szenvedéséről, haláláról és feltámadásáról, és arról, mit jelent mindez az emberiség számára. Ez a „Nagy Isten-tette” (12,442, „Godlike act”) „tiporja szét / Sátán fejét, hatalmát, győzve bűnön / s halálon, két fő fegyverén” (12,445–447).⁹⁷ Mi ez, ha nem diadal?

Ezután Mihály leírja az evangélium gyors terjedését a feltámadás és mennybe-menetel után; látomása egészen a második eljövételig terjed (12,446–482).

Jó alkalom ez arra, hogy Mihály megoszthassa utolsó látomását Ádámmal. Ez a látomás nem egy derűlátó vízió a történelemtől, nem is pesszimista káprázat egy vereségről, hanem egy döbbenetesen realista kép az egyház jövőjéről (12,501–569). Ezzel illusztrálja azt, amit a 4. században a donatista Tyconius „kettős egyháznak” nevezett: most a két emberi „kas” (12,7, „stocks”) vagy „raj” (12,13, „sources”) nem lesz olyan könnyen szétválasztható, mint korábban, vagyis az Isten népén belülré és azon kívülre, hanem mostantól mindkét kas, raj, vonal stb. az egyházon belül marad, még ha láthatatlanul is. A keresztény egyház *corpus mixtum*, benne foglaltatnak a szentek és a gonoszak; csodálatosan szép és elrettentően rút egyszerre. Mihály először a győzedelmes egyház, az *ecclesia triumphans* szépségét írja le: a Szentlélek csodálatos műveit (12,501–524).

Am ezután hosszabb látomásban írja le, hogy „tanítani ordasok / jönnek” (12,525–526)⁹⁸ – az egyházon *belüli* képmutatók, akik törtetők, büszkék, és az igazságot babonával keverik. Megtévesztik az embereket azáltal, hogy címeiket világi hatalommal társítják, „mímelik bár, / hogy tettüket Lélek sugallja” (12,533–534).⁹⁹ Ők a világi és a lelki dolgok szimbiózisát hozzák létre, a trón és az oltár szövetségét. Ezen felül pedig „lelki törvényt / erőszakolnak testi hatalommal / a lelkiismeretre” (12,537–539).¹⁰⁰ Megkötözik a szabadságot, a gondolkodás és a beszéd autonómiáját. Az egyházi zsarnokság ezen korszaka az evangélium igaz híveinek keresztény zászló

⁹⁴ “his obedience / imputed becomes theirs by faith” (12,408–409).

⁹⁵ “For this he shall live hated” (12,411).

⁹⁶ “nailed to the cross / by his own nation, slain for bringing life” (12,413–414).

⁹⁷ “shall bruise the head of Satan, crush his strength / defeating Sin and Death, his two main arms” (12,430–431).

⁹⁸ “wolves shall succeed for teachers; grivious wolves” (12,508).

⁹⁹ “feigning still to act / by spiritual” (12,517–518).

¹⁰⁰ “by carnal power... / on every conscience” (12,521–522).

alatti üldöztetését eredményezi: „a Lélek és Igazság / imádatában megkapaszkodók / vad üldözése támad” (12,549–551).¹⁰¹ Ez az *ecclesia militans* korszaka, bár ezeket a szenvedő egyházakat nem szabad majd egyházaknak nevezni. Csupán Krisztus második eljövetele vet majd véget ennek a nagy megtévesztésnek.

A Biblia, Milton és Mihály mind úgy hiszik, hogy ez a nagy küzdelem a történelem előtti időben kezdődik, az emberi történelem fel- és leszálló ágain át fut, és az emberi történelem végén teljesedik be, amikor mi magunk minden egyéni, történelmi és kozmikus drámánk után bemegyünk a „nyugalomba”, az új menny és új föld örök üdvösségébe és pihenőnapjába. Amikor „Isten lesz minden mindenkben” (3,355) avagy ahogy a Fiú mondja a 6. könyv végén: „minden leszel mindenben, én tebenned / örökre, s bennem mind, kiket szeretsz” (6,735–736).¹⁰²

ÖSSZEFOGLALÁS

Jonathan Edwards sajátosan tipologikus történelemszemléletét illetően Harry S. Stoutnak igaza van abban, hogy „Edwards a historiográfiai időt használta fel, hogy megalkossa a megváltás metanarratíváját”.¹⁰³ Ugyanakkor Stout „megdöbbentőnek” nevezi, hogy Edwards nemcsak a föld, hanem a „menny” és a „pokol” történetét is meg kívánta írni,¹⁰⁴ Edwards szavaival: „E történetírás mindhárom világra tekint: mennyre, földre és pokolra; bemutatja az összefüggő, egymásra következő eseményeket és változásokat mindegyikben”.¹⁰⁵

A *megváltás művének története* 1739-ben – bár hangsúlyozottan isteni nézőpontból – a megváltásnak valóban „csak” a földi történetét, panorámáját tárta elénk a bűnbeeséstől a világ végezetéig. A jó és a rossz típusok és antitípusok váltakozásának, az árnyékok és megvalósulásaiuknak, a nagy láncszemek egymásba kapaszkodásának, az ébredéseknek mint a „kerekek forradalmának”, az emberi történelemnek mint különféle folyóknak az óceánba történő áradása, megannyi más kép meglátása és megrajzolása sem tekinthető csekély teljesítménynek, mégha Edwards Isten nagy művét „csupán” a földi történelem lüktetésében érzékelte.

Spekulálhatunk arról, hogy Edwardsnak hogyan lehetett / kellett volna megírnia a pokol és a menny történetét is a megváltás nagy perspektívájából. Kimondhatjuk:

¹⁰¹ „persecution shall rise / on all who in the worship persevere / of spirit and truth” (12,531–533).

¹⁰² „Thou shalt be All in All, and I in thee / For ever, and in mee all whom thou lov’st” (6,732–733).

¹⁰³ Harry S. STOUT: „Jonathan Edwards, az ébredés igehirdetője”. In: Fabiny Tibor – Tóth Sára (szerk.), *Amerika teológusa*, i. m. 30.

¹⁰⁴ Uo. 32.

¹⁰⁵ WJE 13,728. „This history will be carried on with regard to the all the three worlds, heaven, earth and hell: considering the connected, successive events and alterations, in each so far as the Scriptures give any light...”

főlöszleges találgatnunk, hiszen hét évtizeddel korábban Milton mindezt megtette már!

Amíg Mihály víziója az *Elveszett Paradicsom* 11–12. könyvében Edwardshez hasonlóan a megváltás nagy művének „földi” történetét vázolja fel a Paradicsomból kiűzetett Ádámnak, addig az eposz 1–10 könyve éppen a „pokol” és a „menny” történetéről szól! A bukott és a hűséges angyalokról, s eleinte még csak árnyékokban felsejlő, ám az idők teljességében a valóságban is megjelent „egy Igazról.”

Miltonnál tehát megtaláljuk, amit Edwardsnál még csak spekulálva keresünk. Az angyalok lázadása majd látványos bukása, elkeseredett harcuk a menny erői ellen, a mennybéli tanácskozás és végzés az Atya és a Fiú között – mi más lenne, ha nem a pokol és a menyország története?

Milton a költészet nyelvén a 17. században megtette azt, amire Edwards a 18. század derekán teológiai szempontból vállalkozni készül.

Adatunk van arra, hogy Milton *Elveszett Paradicsoma* megvult Edwards könyvtárában. Bár közvetlenül nem hivatkozik rá, a puritán tekintélynek számító angol költőt Edwards elképzelhető, hogy olvasta. Ha így van, akkor mélyebben hagyott nyomot a tudatalattijában, mint ezt talán maga is gondolta és kifejezte volna. A *The History of the Work of Redemption* és a *Paradise Lost* párhuzamos olvasása, az üdvtörténeti panoráma, a tipologikus történelemszemlélet meghökkentő azonossága legalábbis erre enged következtetni.¹⁰⁶

Talán az sem tekinthető véletlennek, hogy Vető Miklós Edwardsról szóló könyvében huszonhárom hivatkozást találunk Miltonra.

¹⁰⁶ Erre vonatkozólag egy rövid lábjegyzetet olvashatunk M. J. McClymond és McDermott *The Theology of Jonathan Edwards* (2011) kötetének 284. oldalán: „Kenneth Minkema has suggested (email to McClymond, February, 2010) that Edwards 'obviously drew on [Milton's] *Paradise Lost* in his account of the angels' fall. This seems likely (though difficult to prove), and it might apply especially in the depiction of Satan as the instigator of the rebellion. Peter Thuesen noted that Edwards listed *Paradise Lost* twice in his 'Catalogue' of reading and that Milton in Edwards's day had become part of a 'canon of the religious sublime', Editors Introduction'. In WJE 26, 105–106.”